

Carl Hampel i arcydzieło sztuki ogrodowej końca XIX wieku w Dusznikach-Zdroju

STRESZCZENIE

Po 1945 roku słownik twórców ogrodów na terenie Polski wzbogacił się o dziesiątki nazwisk. Jednym z nich jest Carl Hampel, twórca wielkiej rearanżacji parku Zdrojowego w Dusznikach-Zdroju z lat 1886–1899. Opracowany przez niego w 1886 roku projekt oraz szczegółowe opisy zamierzeń koncepcyjnych stały się asumptem do lepszego poznania jego warsztatu i dorobku. Warsztat ukształtowany na kanwie twórczości znamienitych twórców krajobrazu, takich jak Peter Joseph Lenné oraz Gustav Meyer, przyniósł dusznickiemu parkowi Zdrojowemu najczystszą z możliwych postaci założenia stylu mieszanego. W wybranych partiach założenia można dostrzec liczne zapożyczenia, choćby z takich ogrodów jak Sanssouci w Poczdamie. **Słowa kluczowe:** Carl Hampel, Bad Reinerz, Duszniki-Zdrój, park, sztuka ogrodowa

Wprowadzenie

W przypadku dzieł sztuki – i ogrody historyczne nie stanowią tutaj wyjątku – należy dążyć do jego pełnego rozpoznania, w tym jego twórcy. Pełne poznanie dobra kultury jest ważne zawsze, bez względu na bliskość kulturowego kręgu jego pochodzenia. Po 1945 roku panteon twórców ogrodów z terenu Polski wzbogacił się o najznamienitsze nazwiska europejskiej sceny sztuki ogrodowej (Kuśmierski i in. 2024, s. 7). Naszym obowiązkiem jako depozytariuszy niemieckiej spuścizny kulturowej jest kompleksowa troska o jej dobra i konteksty. Niniejszy tekst po raz pierwszy prezentuje sylwetkę Carla Friedricha Augusta Hampela, znamienitego twórcy ogrodów drugiej połowy XIX i początku XX wieku, autora projektu parku Zdrojowego w Dusznikach-Zdroju z 1886 roku. Pozostawione przez niego dzieło niczym w soczewce skupia w sobie

główne tendencje projektowe XIX-wiecznej Europy. Co więcej, dusznicki park stał się za jego sprawą węzłem łączącym ośrodki ogrodnicze ziemi kłodzkiej z najważniejszymi centrami kształtowania krajobrazu w Poczdamie i Muskau.

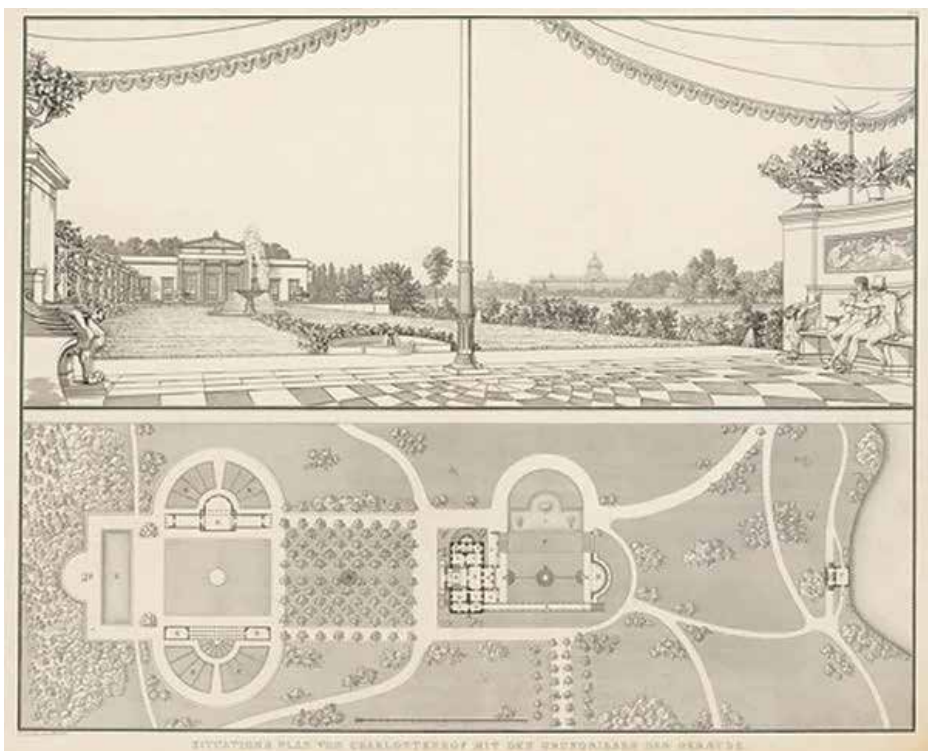
Czas najwyższy przedstawić Carla Hampela i pozostawione przez niego w Dusznikach-Zdroju arcydzieło sztuki kształtowania krajobrazu.

Carl Hampel – praktyka i teoria ogrodnictwa

Założona 20 sierpnia 1823 roku przez Petera Josepha Lennégo pionierska – w skali europejskiej – akademia ogrodnicza w Schöneberg i Poczdamie (Łukasik 2009, s. 62), wykształciła najznacniejszą grupę ogrodników i planistów trzech ćwierci XIX oraz początku XX wieku. Siła oddziaływania warsztatu projektowego Lennégo, przewidującego niemal masowe zapotrzebowanie na usługi ogrodnicze w XIX-wiecznej Europie (Łukasik 2009, s. 79), została wzmocniona wydawniczym sukcesem publikacji z 1860 roku (Meyer 1860) autorstwa jego ucznia – Johanna Heinricha Gustava Meyera. Stała się podręcznikiem dla adeptów ogrodnictwa kształconych w królewskiej akademii oraz amatorów i w sposób bezpośredni wpłynęła na warsztat projektowy kolejnych pokoleń twórców ogrodów, a także na gust inwestorów. Lansowane w książce pryncypia kształtowania krajobrazu, wyrastające ze spuścizny teoretyczno-projektowej Johna Claudiusa Loudona i tak zwanego nurtu *gardenesque*, utrwaliły pośród pruskich elit drugiej połowy XIX wieku wyobrażenie o ogrodzie idealnym jako hybrydzie stylu swobodnego i geometrycznego. W tym eklektycznym połączeniu starego porządku z nowym upatrywano także projekcję narodowego stylu w ogrodnictwie. W Królestwie Prus poszukiwano go od co najmniej 1804 roku (Wimmer 2001, s. 35) ze szczególnym naciskiem na połowę XIX stulecia (Hennebo i in. 1963, s. 274–275). Swoisty monopol na styl mieszany (Rohde 2024, s. 101) kształtowania krajobrazu miał Lenné współpracujący ze sławnymi architektami, takimi jak Karl Friedrich Schinkel, Friedrich August Stüler czy Ludwig Persius (Łukasik 2009, s. 90–92). Choć popularyzowany przez Hermanna von Pücklera-Muskau i Eduarda Petzolda klasyczny styl krajobrazowy (Łukasik 2009, s. 100) był klasyfikowany wraz z dorobkiem Lennégo i Meyera jako ta sama grupa ogrodów nowego

stylu (Echtermeyer 1899, s. 96), to w Królestwie Prus nie zyskał tak szerokiej popularności.

W okolicy Wielkanocy 1868 roku do królewskiej akademii ogrodnictwa wstąpił Karl (Carl) Friedrich August Hampel (Gröning, Wolschke-Bulmahn 1997, s. 127). Przybył do Berlina z Düsseldorfu, gdzie zostawił swoich rodziców i kilkoro rodzeństwa (Brüning 1924, s. 592). Przed wstąpieniem do akademii ukończył z powodzeniem trwające dwa lata przyuczenie do zawodu w ogrodzie królewskiej posiadłości Charlottenhof (Heicke 1920, s. 82) na terenie rezydencji Sanssouci. Tamtejszy ogród według projektu Lennego z 1825 roku (Ohff, 1989, s. 155) został zrealizowany przez nadwornych ogrodników Fryderyka Wilhelma IV Hohenzollerna, Ludwiga Sella oraz Juliusa Morscha (Brockhaus 1868, s. 65). Do dzisiaj określa się to miejsce jako najlepszy przykład kompozycyjno-przestrzennej integracji (Rohde 2024, s. 110) stylu formalnego z krajobrazowym i architektury z ogrodem.

Il. 1. Widok i plan willi Charlottenhof (Karl Friedrich Schinkel) w Sanssouci.

Źródło: Architekturmuseum der TU Berlin, nr inw. SAE 1858.109

To tam pod okiem Morscha oraz bezpośrednim wpływem twórczości ogrodowej Lenného, a także architektury Schinkla i Persiusa, Hampel stawiał swoje pierwsze kroki w ogrodnictwie – w jego praktycznym wymiarze. Okres nauki w królewskiej akademii w latach 1869–1869/1870 (Heicke 1920, s. 82; Brüning 1924, s. 592; Gröning, Wolschke-Bulmahn 1997, s. 127) pokrywał się z aktywnością Gustava Meyera jako wykładowcy. Po zakończeniu nauki w 1870 roku realizował pierwszy projekt dla niezidentyfikowanego dotąd ogrodu na terenie Rumunii oraz odbył staż zawodowy w ogrodzie botanicznym w Berlinie i parku pałacowym Babelsberg niedaleko Poczdamu. Edukację zawodową zakończył w 1873 roku i uzyskał stopień *Obergärtner* (Heicke 1924, s. 239). W międzyczasie, w 1872 roku rozpoczął formalną współpracę z Gustavem Meyerem, który od lipca 1870 roku obejmował urząd Dyrektora Ogródów Berlina (Heicke 1924, s. 239). W zakresie obowiązków Hampela znajdował się obszar Berlin-Treptow, gdzie nadzorował realizację projektu Meyera dla Treptower-Park, tamtejszej szkółki drzew i krzewów ozdobnych (Gröning i in. 1997, s. 128), a także teren parku leśnego Plänterwald (Brüning 1924, s. 592) w zakolu Szprewy. Hampel podobnie do innych adeptów ogrodnictwa zdobywał doświadczenie poprzez podróże studyjne do Anglii, Danii, Szwecji, Holandii i Francji (Heicke 1924, s. 239).

Il. 2. Carl Hampel w wieku 75 lat.

Źródło: Die Gartenkunst. Monatsschrift für Gartenkultur und verwandte Gebiete, Bd. 37, Frankfurt a. Main, s. 239

Hampel był osobistym asystentem Meyera, co nie pozostało bez wpływu na jego warsztat projektowy, jak również teoretyczne zapatrywania się na sprawy estetyki krajobrazu, ogrodów oraz kształtowania zieleni miejskiej. W 1879 roku awansował na stanowisko głównego ogrodnika berlińskiego zarządu parków dla rewiru Berlin-Treptow. Hampel zamieszkał wówczas na Treptower Chaussee 50 (Dörfler 1896, s. 37) (obecnie Puschkinallee). W berlińskim zarządzie zieleni pracował do 1897 roku, kiedy to otrzymał nominację na dyrektora ds. ogrodnictwa Królestwa Prus (Dörfler 1896, s. 37), a dwa lata później – na dyrektora ogrodów Wielkiego Księstwa Mecklenburg-Schwerin. Był tam odpowiedzialny za utrzymanie ogrodów Schwerinu, gdzie zamieszkał (Zentzytzki 1899, s. 268), oraz rezydencji Ludwigslust (Gröning i in. 1997, s. 127).

W 1899 roku został wybrany na dyrektora ogrodów Lipska (Zentzytzki 1899, s. 382), by w 1900 roku zastąpić na tym stanowisku Ottona Wittenberga, pierwszego dyrektora ogrodów tego miasta. Hampel pełnił tę funkcję do swojej emerytury w 1920 roku (Zentzytzki 1899, s. 382). W tym okresie zaprojektował König-Albert-Park (obecnie Clara-Zetkin-Park), Johanna-Park, Stünzer-Park i wiele pomniejszych skwerów oraz zieleńców Lipska. Zamieszkał wraz z żoną i rodziną we wschodniej części miasta na drugim piętrze kamienicy przy Zweinaundorfer Straße 104¹. Prawdopodobnie także w danym okresie kariery stracił swoją najstarszą córkę, która zmarła w wieku 26 lat na „podstępłą” (Brüning 1924, s. 592) chorobę.

Zawodowe życie Carla Hampela nie ograniczało się jednak wyłącznie do projektowania i nadzoru terenów zieleni. Jako wychowanek Królewskiej Akademii Ogrodniczej oraz protegowany Meyera zdawał sobie doskonale sprawę z roli, jaką w krzewieniu idei kształtowania krajobrazu odgrywało słowo pisane i druk. Rozgłos przyniósł mu współudział w dydaktycznym wydawnictwie z 1891 roku (Bertram 1891). Książka powstała pod kierunkiem Maxa Bertrama, królewskiego dyrektora ogrodów Saksonii oraz nauczyciela ogrodnictwa z Drezna, obejmowała część tekstową oraz teczkę z planszami. Wyselekcjonowane przez Bertrama ilustracje przedstawiały najbardziej reprezentatywne (Bertram 1893, s. 162–163) dla schyłku XIX wieku rozwiązania projektowe ogrodów i parków, jak również zawierały wskazówki do właściwego sposobu ich

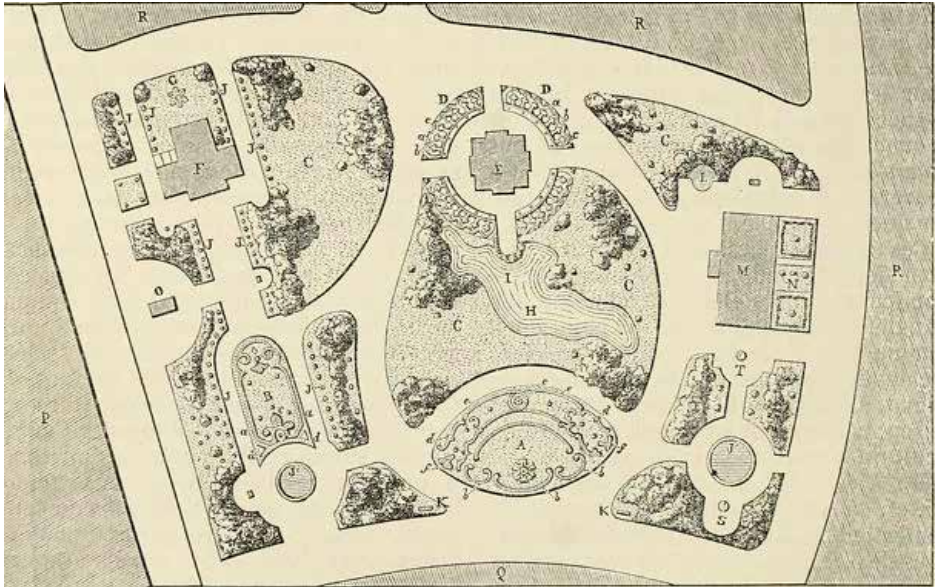
¹ Budynek współcześnie nie istnieje.

graficznej wizualizacji. Carl Hampel zagościł na łamach wydawnictwa obok pomysłodawcy publikacji oraz Johanna Carla Friedricha Bouchégo, z którym uczęszczał do akademii ogrodniczej w Poczdamie. Hampel zawarł w publikacji opis autorskich rozwiązań projektowych dla parku Zdrojowego w Dusznikach-Zdroju (Bertram 1891, s. 42–47, tabl. XXXI), nad którym pracował w 1886 roku (Przybylak 2024, s. 16). W latach 1894–1921 wydał jeszcze siedem² książek, z czego najbardziej poczytnymi były wzorniki rabat i kwietników (Hampel 1901) oraz małych ogrodów przydomowych (Hampel 1894; Hampel 1902b). To one – na fali przewidzianego przez Lennégo społecznego zapotrzebowania na sztukę ogrodową – przyniosły Hampelowi wieloletnią sławę. Przepisem na sukces była także jego umiejętność do kreślenia uniwersalnych rozwiązań, mogących stanowić zarówno dekorację pałacowego podjazdu, jak i centralnej części skweru ruchliwego miasta. Siła i skala drukarskiego przekazu przy wspomnianym popycie na sztukę ogrodową uczyniła z niego najbardziej znaną (Heicke 1920, s. 82) postać ogrodnictwa niemieckiego przełomu XIX i XX wieku.

Hampel także, podobnie do poprzednich generacji teoretyków ogrodnictwa, poddał się wierze w iluzoryczną (Wimmer 2001, s. 35) istotę niemieckiego stylu w sztuce ogrodowej. Esencją tego stylu dostrzegał w filozofii i twórczości swoich nauczycieli i mentorów – Lennégo oraz Meyera. Mienił się kontynuatorem Lenné-Meyerowskiej szkoły kształtowania krajobrazu. Meyera określił pierwszym z pierwszych (Hampel 1902a, s. 82) artystów ogrodnictwa umiejętnie łączących piękno naturalnego krajobrazu z owocami innych dziedzin sztuki. To kolejny z przejawów dydaktycznego sukcesu królewskiej akademii w Poczdamie. Jej pryncypia zaistniały jako towar eksportowy Królestwa Prus na Wystawie Światowej w Paryżu w 1867 roku (Schwarz 2007, s. 132–135). Autorem projektu pokazowego ogrodu stylu mieszanego, zwanego pruskim,

² 1892–1894 (wznowienie 1902): *Hundert Kleine Gärten*; 1893: *Stadtbäume, Anleitung zum Pflanzen und Pflegen der Bäume in Städten, Vororten und auf Landstraßen*; 1895: *Gartenrosen und Parkwiesen*; 1897: *Gärtnerische Schmuckplätze in Städten, ihre Anlage, Bepflanzung und Pflege*; 1901: *Gartenbeete und Gruppen*; 1902 (wznowienie 1911): *Die deutsche Gartenkunst, ihre Entstehung und Einrichtung mit besonderer Berücksichtigung der Ausführungsarbeiten und einer Geschichte der Gärten bei den verschiedenen Völkern. Bearbeitet für Gärtner, Gartenbauschulen und Freunde der schönen Gartenkunst*; 1906 (wznowienie 1921): *Hundertfünfzig kleine Gärten*.

naprowadzonego przez jury wystawy srebrnym medalem i wyróżnieniem, był właśnie Gustav Meyer (Koch 1868, s. 538–539). Konkurował z nim wówczas pochodzący z Bydgoszczy Johannes Larass, którego uniwersalne plany ogrodów ozdobnych (Wittmack 1893, s. 608) nagrodzono brązowym medalem (Koch 1868, s. 538).

Il. 3. Projekt pokazowego ogrodu w stylu pruskim wykonany na Wystawie Światowej w Paryżu 1867 roku autorstwa Gustava Meyera.

Źródło: André 1868, s. 350

Uznanie Hampela przez część środowiska ogrodniczego za spadkobiercę warsztatu Lennégo i Meyera nie uchroniło go przed słowami ostrej krytyki. Jak wspomniano w treści jednego z pośmiertnych pożegnań, w naturze Hampela nie leżała agresywna reakcja na ataki (Heicke 1920, s. 82), motywowane niewspółmiernością lansowanych przez niego rozwiązań do realiów początku XX wieku. Hampel był jednak wierny swoim zawodowym przekonaniom, a dzięki oddawaniu się swojej pasji zyskiwał także wyrazy publicznego uznania. Za zasługi dla Schwerinu został odznaczony w 1907 roku przez Wielkiego Księcia Friedricha Josepha Orderem Gryfa Wielkiego Księstwa Mecklenburgii-Schwerinu (Hesdörffer 1907, s. 432). Otrzymał także

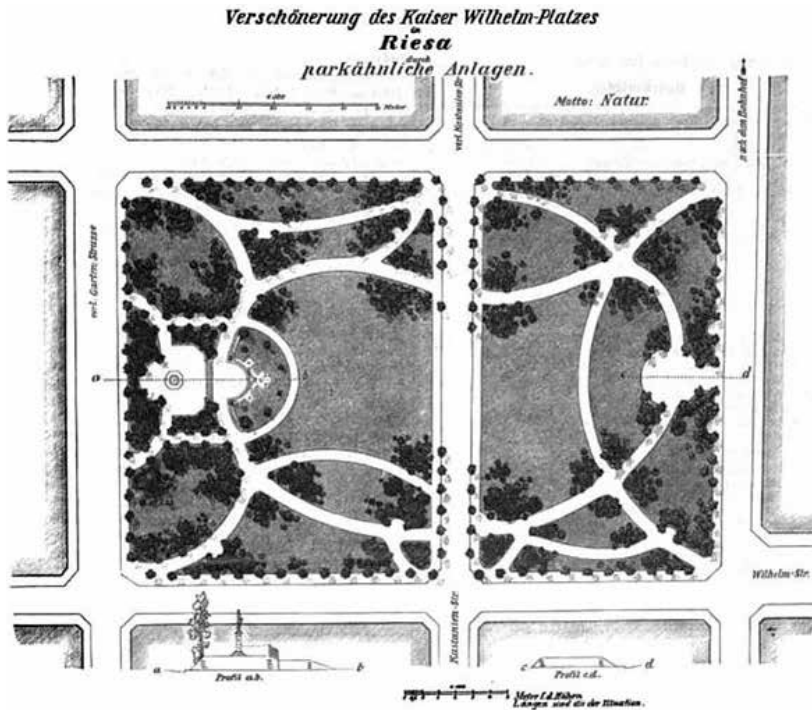
saski Order Albrechta, a w 1913 roku – kawalerski Order Świętej Anny trzeciej klasy (Fischer 1913, s. 520).

Zaangażowanie Hampela w sprawy rozwoju ogrodnictwa i edukacji w danej dziedzinie doprowadziły go do założenia w 1887 roku (Heicke 1924, s. 239) – wraz z Maxem Bertramem i Johannem Bouchém – stowarzyszenia Verein Deutscher Gartenkünstler. W latach 1888–1894 Hampel był prezesem organizacji, która w 1905 roku przekształciła się w Niemieckie Towarzystwo Sztuki Ogrodowej (NTSO) (Heicke 1920, s. 82). NTSO funkcjonuje do dzisiaj – poprzez oddziały na terenie prawie wszystkich niemieckich landów zrzesza specjalistów aktywnych na polu architektury krajobrazu, sztuki ogrodowej i kształtowania krajobrazu. Podczas aktywnego działania w stowarzyszeniu Hampel przez wiele lat współredagował rocznik „Jahrbuch für Gartenkunde und Botanik” (Brüning 1924, s. 592). W 1891 roku powrócił do Królewskiej Akademii Ogrodniczej jako wykładowca i do 1899 roku pracował nad rozbudową tamtejszego Wydziału Sztuki Ogrodowej (Heicke 1924, s. 239). Miarą pasji i zaangażowania Hampela w sprawy ogrodnictwa i sztuki ogrodowej są wzmianki mówiące o tym, że lampa w jego gabinecie gasła najczęściej długo po północy (Brüning 1924, s. 592). Nie tylko wymiary artystyczny i praktyczny ogrodnictwa znajdowały się w kręgu zainteresowania Hampela. Zabiegał on także o uznanie pozycji ogrodników, planistów ogrodów jako artystów równych przedstawicielom innych dziedzin sztuk pięknych, do których zaliczał właśnie sztukę ogrodową (Hampel 1899, s. 138–142).

Po przejściu na emeryturę 1 kwietnia 1920 roku (Heicke 1920, s. 82) wyprowadził się z żoną z Lipska i przeniósł do Frankfurtu nad Odrą, gdzie „pośród książek i ukochanej rodziny” (Brüning 1924, s. 592) spędził resztę swojego życia. Carl Hampel zmarł 20 stycznia 1930 roku. Rok później decyzją rady miejskiej w Lipsku, na wniosek Niemieckiego Towarzystwa Sztuki Ogrodowej, zachodni fragment terenu w pobliżu pomnika Bitwy Narodów nazwano Carl-Hampel-Platz (Hallbaum 1931, s. 288).

Pomimo zasług dla rozwoju sztuki ogrodowej i architektury krajobrazu w Niemczech dorobek projektowy Hampela nie został dotąd w pełni rozpoznany. Obok przywoływanych prac w Berlinie, Schwerinie i Lipsku Hampel brał udział także w konkursach. Przykładowo, w 1889 roku uczestniczył w konkursie na projekt zagospodarowania skweru Kaiser-Wilhelm-Platz (obecnie Alexander-Puschkin-Platz) – w mieście Riesa

nad Łabą (Hampel 1889b, s. 659–660) – w którym zajął pierwsze miejsce (Goeze 1889, s. 480).

Il. 4. Konkursowy projekt na zagospodarowanie placu Kaiser-Wilhelm-Platz w Riesie autorstwa Carla Hampela.

Źródło: Hampel 1889b, s. 659

W tym samym roku – również z sukcesem – wystartował w konkursie rozpisany przez władze Drezna na projekt parku Johann-Gottlieb-Fichte-Park w dzielnicy Plauen (Hallmann i in. 2004, s. 218). Wydany w 1997 roku leksykon niemieckich twórców architektury krajobrazu XX wieku podaje wyłącznie informacje o realizacji przez Hampela prac w rejonie Berlin-Treptow, w Lipsku oraz o współdziałaniu w przygotowaniach do berlińskich wystaw – higienicznej w 1882 roku i przemysłowej w 1896 roku (Gröning, Wolschke-Bulmahn 1997, s. 128). Za szczytowy punkt w jego karierze projektanta uznaje się opracowanie projektu dla otoczenia pomnika Bitwy Narodów w Lipsku, którego budowę ukończono w 1913 roku (Brüning 1924, s. 592). Badacze niemieckich twórców

ogrodów XX wieku omyłkowo (Gröning i in. 1997, s. 127) przypisali Carlowi Hampelowi dorobek innego ogrodnika i planisty, Wilhelma Hampela, będącego od 1875 roku głównym ogrodnikiem na usługach Hansa Urlicha von Schaffgotscha w Kopicach (Ort 1898, s. 344).

Il. 5. Zdjęcie lotnicze z 1917 roku przedstawiające widok na pomnik Bitwy Narodów w Lipsku. Fot. Walter Hahn.

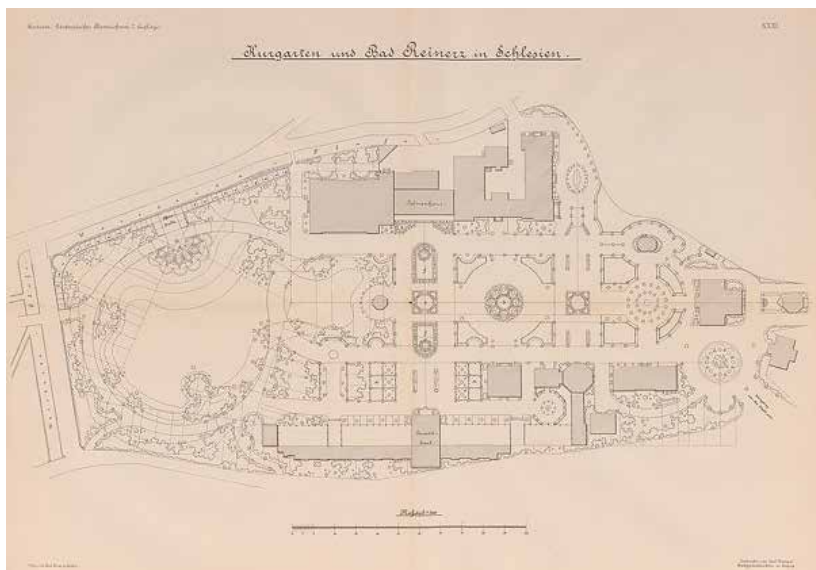
Źródło: Deutsche Fotothek, sygn.: df_hauptkatalog_0303816

Z Berlina do Dusznik-Zdroju – projekt parku Zdrojowego

W 2023 roku z inicjatywy Urzędu Miasta Duszniki-Zdrój zostały podjęte przygotowania do opracowania kompleksowej dokumentacji rewaloryzacyjnej parku Zdrojowego. Przeprowadzone wówczas badania historyczne pozwoliły na identyfikację wielu nieznanych dotąd dokumentów i materiałów źródłowych. W rezultacie umożliwiły one odtworzenie pełnego przebiegu ewolucji kompozycyjno-przestrzennej parku od 1769 roku do współczesności (Przybylak 2024, s. 23–73). Do bezcennych źródeł należy zaliczyć zidentyfikowany wówczas przez autora opracowania manuskrypt Carla Hampela sporządzony 18 sierpnia 1886 roku, zawierający opis i kosztorys założeń projektowych dla parku Zdrojowego w Dusznikach-Zdroju (Akten 1, k. 8–129).

Zebrane informacje pozwalają domniemywać, że zamówienie na projekt parku zostało złożone bezpośrednio z inicjatywy burmistrza Dusznik-Zdroju. Paul Dengler mógł osobiście poznać warsztat projektowy Hampela już w 1882 roku podczas wystawy higienicznej w Berlinie, gdzie Hampel był odpowiedzialny za oprawę ogrodową (Gröning i in. 1997, s. 127). Dusznickie uzdrowisko miało na tej wystawie swoje stoisko (Dengler 1883, s. 155). Decyzja rady miasta w sprawie zlecenia projektu Hampelowi zapadła 24 marca 1886 roku (Dengler 1903, s. 195) a sam projektant otrzymał zamówienie 8 kwietnia tego samego roku wraz z informacjami uzupełniającymi z 21 kwietnia (Akten 1, k. 8). Rysunek projektu, ukończony latem 1886 roku, został opatrzony szczegółowym opisem założeń koncepcyjnych dla ogólnej dyspozycji przestrzennej założenia oraz dla aranżacji szaty roślinnej, rozmieszczenia dekoracyjnego programu rzeźbiarskiego, a także budowy obiektów małej architektury. W treści dokumentu zawarto liczne odnośniki literowe do poszczególnych części arkusza z odręcznym rysunkiem projektu wykonanym tuszem i farbami wodnymi oraz do dwóch rysunków uzupełniających. Te jednak, wraz z siedmioma rysunkami dla rozwiązań szczegółowych (na przykład plany kwietników, elementów architektonicznych), nie zostały zidentyfikowane i nie jest pewne, czy dany zbiór w ogóle dotrwał do czasów współczesnych. Rysunek ogólny projektu Hampela dla dusznickiego parku Zdrojowego wraz z rzutami wybranych rozwiązań szczegółowych został uwieczniony jednak w formie przedruku. Przedruk projektu (ze skalą liniową) został wykorzystany jako ilustracja w przywołanym wydawnictwie Maxa Bertrama z 1891 roku. W części tekstowej tej publikacji zamieszczono także przedruki czterech rysunków rozwiązań szczegółowych z dusznickiego założenia, to jest kwietnika z soliterowym kasztanowcem białym (*Aesculus hippocastanum*) przy północno-wschodnim wejściu do parku, wielkiego kwietnika w centralnej części parku, parteru dywanowego z fontanną w pobliżu pawilonu Ulriken-Quelle oraz kwietnika dywanowego w formie wachlarza zaprojektowanego w południowo-zachodniej części aranżacji (Bertram 1891, s. 43–46). Niemal pełen zestaw przedrukowanych rysunków sporządzonych w 1886 roku wydano wcześniej, bo w 1888 roku. Komplet ten stanowił wówczas ilustracje do artykułu Hampela (Hampel 1889, s. 2–9) i oprócz wspomnianych rysunków obejmował projekt niwelacji

terenu południowej części parku, widok fragmentu pergoli i Otwartej Hali nad rzeką wzdłuż południowo-zachodniej granicy założenia.

Il. 6. Przedruk z 1891 roku projektu parku Zdrojowego w Dusznikach-Zdroju z 1886 roku, autorstwa Carla Hampela.

Źródło: Bertram 1891

Hampel zaprojektował przestrzeń wnętrza krajobrazowo-architektonicznego, które zaistniało po rozbiórce Wielkiej Kolonady wybudowanej w 1849 roku (Przybylak 2024, s. 35). Rozbiórkę okazałej budowli przeprowadzono w 1885 roku, dzięki czemu ponownie otworzył się daleki widok w kierunku zbocza Góry Ołtarzowej. Obszar prac projektowych objął według obliczeń Hampela powierzchnię około 3,42 hektara (Akten 1, k. 9), rozciągającą się od okolic Teatru Zdrojowego (obecnie Dworek Chopina) do dzisiejszej ulicy Parkowej. Dla Hampela osnową kompozycji przestrzennej nowo projektowanego założenia stał się liniowy układ pawilonu Kalte-Quelle, Teatru Zdrojowego, kamiennego cokołu z figurą bogini Higieny dłuta Carla Mächtiga (Przybylak 2024, s. 34) oraz pawilon Ulriken-Quelle. Usytuowanie wspomnianych obiektów w jednej linii stanowiło przed 1886 rokiem czytelne wyłączenie na planie przedłużenie osi promenady parkowej (obecnie alei Chopina) wiodącej z miasta do źródła. W myśl koncepcji

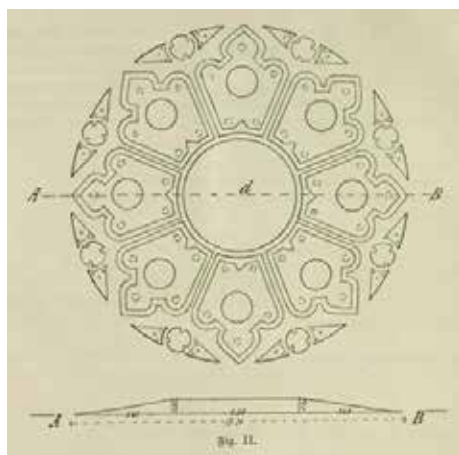
Hampela, przedłużenie uczynionej osi kompozycyjnej w kierunku południowym miało charakter widokowy determinowany geomorfologią doliny rzeki Bystrzycy Dusznickiej. Ściany wspomnianego wnętrza krajobrazowo-architektonicznego stanowiły fasady zabudowań uzdrowiskowych znajdujących się wzdłuż wschodniej i zachodniej granicy terenu. W opisie projektu Hampel wskazał na wysoką niedogodność (Akten 1, k. 11), jaką dla zamiaru stworzenia symetrycznej aranżacji północnej części parku był brak równoległego zorientowania budynku domu zdrojowego, pensjonatu Schrot-Haus i znajdującej się za nim zabudowy hali spacerowej i sali koncertowej. Część z obiektów zlokalizowanych na głównej osi kompozycji przestrzennej całego założenia została przekształcona w węzły kompozycyjne i uzupełnione o zupełnie nowe elementy aranżacji parkowej podporządkowane tej samej osi.

Pierwszym z węzłów w północnej części parku był kolisty plac obsadzony potrójnym szpalerem drzew liściastych. Koncentrycznie ułożone względem siebie mieszane gatunkowo szpalery były reliktem poprzedniej fazy przekształceń założenia. Pod koronami dębów szypułkowych (*Quercus robur*), klonów górskich (*Acer pseudoplatanus*) i lip szerokolistnych (*Tilia platyphyllos*) znajdowała się rzeźba bogini Hygei (Przybylak 2024, s. 34), patronki wielu XIX-wiecznych uzdrowisk. Tym samym w miejscu posadowienia figury na osi głównej przecinały się prostopadłe z osią poprzeczną założenia. Oś poprzeczna łączyła w tym przypadku znajdujący się przy wschodniej granicy parku budynek Doctor-Haus z pawilonem muzycznym znajdującym się po stronie zachodniej nad rzeką. Jak pisał Hampel, zaprojektował on w tym miejscu rozległy plac z niewielką zatoczką, sprzyjający publiczności w przysłuchiwaniu się tonom odgrywanej muzyki (Akten 1, k. 12).

Kolejnym węzłem kompozycyjnym na głównej osi założenia był plac źródłany. Rozciągał się on wzdłuż przedłużenia osi symetrii korpusu pawilonu Laue-Quelle w kierunku wschodnim. Zaprojektowanym przez Hampela akcentem miejsca przecięcia prostopadłych osi był basen na planie foremnego ośmioboku z centralnie umieszczonym wodotryskiem. Murowany basen z profilowaną koroną odkutą w piaskowcu został wybudowany dopiero w 1899 roku (Akten 2, k. 233). Basen z wodotryskiem był integralnym elementem aranżacji kobiercowej. Rozległy plac źródłany miał także od strony wschodniej i zachodniej dodatkowe akcenty podkreślające przebieg poprzecznej osi kompozycyjnej tej części parku.

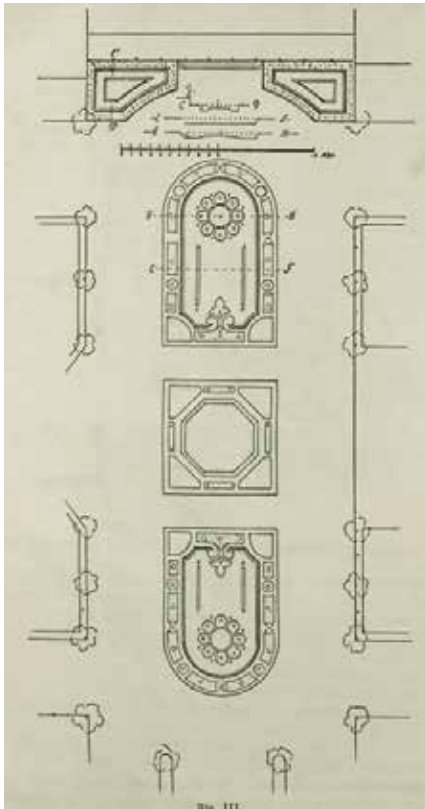
Hampel zaprojektował cztery pary klonów zwyczajnych (*Acer platanoides*) połączonych z kwiatem ozdobnym powojnikiem (*Clematis* L.), upinany na metalowym drucie jako feston (Akten 1, k. 12). Oś poprzeczna biegnąca w kierunku zachodnim miała obejmować ozdobny trawnik dywanowy z niskopiennymi krzewami, owalny kwietnik akcentujący wejście do północnego skrzydła domu zdrojowego oraz szpaler kasztanowców białych (*Aesculus hippocastanum*) nad rzeką. Ów szpaler był także reliktem aranżacji z lat 60. XIX wieku. Dzięki projektowi Hampela ukształtowano atrakcyjne otwarcie widokowe z opisanego placu źródłanego w kierunku budynku Berg-Haus (ulica Zielona 10).

Kolejny węzeł kompozycyjny, usytuowany na głównej osi kompozycji przestrzennej całego założenia, został zlokalizowany dalej na południe od opisanego wyżej placu źródłanego, w takiej samej odległości, w jakiej znajdowała się od niego rzeźba Hygei. Węzeł ten miał jednak o wiele bardziej rozbudowaną strukturę. Jego centralnym punktem był rozległy kwietnik dywanowy zaaranżowany na sztucznym pagórku o średnicy około 18 metrów i wysokości 0,2 metra (Przybylak 2024, s. 48). Misterny ornament całej aranżacji miał zostać zrealizowany przy użyciu roślin sezonowych, bylin oraz karłowych roślin krzewiastych.

Il. 7. Przedruk z 1891 roku projektu Wielkiego Kwietnika z 1886 roku autorstwa Carla Hampela.

Źródło: Bertram 1891, s. 44

Il. 8. Przedruk z 1891 roku zagospodarowania południowego placu źródłanego w parku Zdrojowym w Dusznikach-Zdroju autorstwa Carla Hampela. W górnej części rysunku widoczny taras palmiarni oraz schematyczny przekrój poprzeczny przez modelowanie wgłębników z parterami kobiercowymi. W dolnej części widoczny fragment placu przed muszlą koncertową.

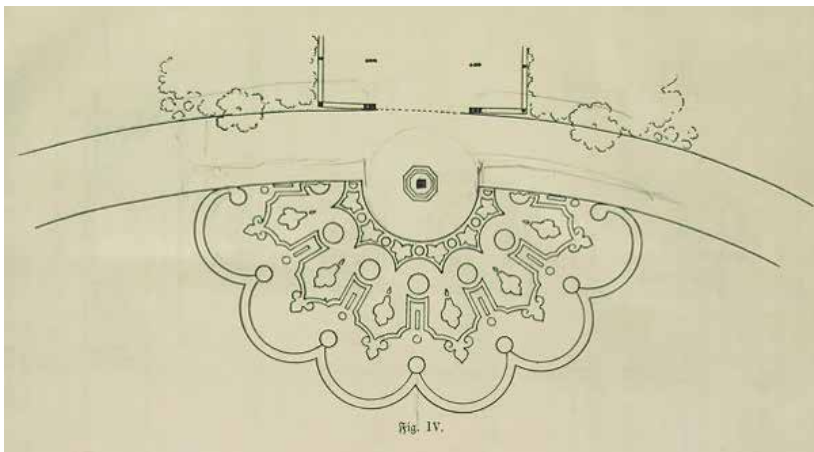
Źródło: Bertram 1891, s. 45

Kwietnik, choć usytuowany w linii głównej osi kompozycji przestrzennej, nie znajdował się w centralnej części rozległego trawnika, na której został zaprojektowany. To w tym miejscu na planie najlepiej widać bolączkę Hampela związaną z trudnością w rozplanowaniu w pełni symetrycznej aranżacji. Hampel w pomysłowy sposób jednak zamaskował niedoskonałość asymetrii rozległego trawnika, skrył bowiem narożniki trawnika w zwartych masywach krzewów, które w polu widzenia oglądającego park znajdowały się w takiej samej odległości względem siebie, choć różniły się między sobą rozległością. Dany obszar niósł także inną trudność – brak usytuowania ryzalitu fasady budynku Schrot-Haus oraz naprzeciwległego Kur-Haus w jednej linii. Tym samym, co widać na projekcie, Hampel zdecydował, by szpalerem drzew subtelnie przesłonić ścianę tego drugiego budynku i wyeksponować ryzalit elewacji pensjonatu Schrot-Haus znajdującego się w jednej linii z wielkim kwietnikiem.

Kulminacyjnym punktem programowym – i jednocześnie ostatnim węzłem kompozycyjnym głównej osi projektowanego parku – był południowy plac źródłany. Analogicznie do placu północnego w miejscu przecięcia prostokątnych względem siebie osi głównej i poprzecznej zaprojektowano ośmiokątny basen z wodotryskiem. Podobnie jak na placu północnym, tak i tutaj basen ozdobiono bogatą ornamentyką rabat kwiatowych i dywanowego trawnika. W kierunku wschodnim i zachodnim oś podłużna placu źródłanego została dodatkowo zaakcentowana dwoma parterami kobiercowymi we wgłębniach. Rabata kwiatowa w bordiurze parterów oraz ich ornamenty miały być obsadzone roślinami sezonowymi pogrupowanymi w zestawienia kwiatów i listowia kontrastowe pod względem ubarwienia. Swobodny ogład skomplikowanych wzorów miało zapewnić właśnie umieszczenie ich w obniżeniu terenu mającym około 15–20 centymetrów (Hampel 1889, s. 5). Tak akcentowana oś łączyła ze sobą przestrzenie muszlę koncertową po stronie wschodniej parku z palmiarnią po stronie zachodniej.

Ostatnim elementem architektonicznym usytuowanym na głównej osi kompozycji przestrzennej przy południowej granicy opisanego wyżej placu źródłanego był drewniany pawilon Ulriken-Quelle. Pawilon w zamysle Hampela wyznaczał jednocześnie granicę pomiędzy częścią parku stylu formalnego a krajobrazowego. Cała południowa część parku – ujęta we wtórnie ukształtowane w 1875 roku (Przybylak 2024, s. 84) zakole Bystrzycy – została ukształtowana jako stosunkowo rozległe wewnątrz parkowo-krajobrazowe ujęte w zwarte masywy krzewów i drzew. Kształt projektowanego wnętrza podkreślał obwodnicowy układ alejowy. Masywy krzewów i drzew kształtowane wzdłuż alei od wewnętrznej strony projektowanej polany pozwalały na stworzenie atrakcyjnej sekwencji widokowej. Dzięki niej spacerujący po parku mogli ulec złudzeniu, że poruszają się po o wiele bardziej rozległym założeniu, niż było w rzeczywistości. Dodatkowym zabiegiem, mającym wzmocnić wrażenie przestrzoności danego wnętrza parkowego, a także bycia kontynuacją naturalnego krajobrazu Gór Orlickich, było projektowane obniżenie terenu zajmujące centralną część obszaru. Programowy punkt kulminacyjny danej części parku miał znajdować się z dala od głównej osi całego założenia. Hampel przy południowej granicy tuż nad rzeką zaprojektował znacznych rozmiarów drewnianą konstrukcję. Budowla, nazwana przez niego Otwartą Halą (Bertram, 1891, s. 47), o wyodrębnionej centralnej

nawie i bocznych aneksach krytych żerdziami, miała stanowić tło dla kolejnej rzeźby. Figura projektowana na ośmiobocznym kamiennym postumencie miała górować nad całym wnętrzem parkowym. U stóp rzeźby na łagodnym zboczu wtórnie ukształtowanego terenu miała znaleźć swoje miejsce rozległa, wachlarzowa kompozycja kobiercowa. W opisie projektu Hampel napisał: „[...] to właśnie tutaj przed halą, na cienistym pagórku otulony łąką licznych dzieci Flory, powinien stanąć wizerunek człowieka, który w największym stopniu przyczynił się do wyniesienia uzdrowiska Reinerz na obecne wyżyny [...]” (Akten 1, k. 24). Elegancja w zachowaniu Hampela, na którą uwagę zwracali także jego koledzy (Brüning 1924, s. 592), powstrzymała go od podania imienia osoby mającej być wyróżnioną ukwieconym monumentem. Jasne jest jednak, że miał on na myśli swojego zleceniodawcę, burmistrza Bad-Reinerz, Paula Denglera.

Il. 9. Przedruk z 1891 roku projektu wachlarzowego kwietnika z pomnikiem i Otwartą Halą w południowej części parku Zdrojowego w Dusznikach-Zdroju autorstwa Carla Hampela.

Źródło: Bertram 1891, s. 46

Otwartą Halę, której konstrukcja dodatkowo miała służyć jako podpora dla kokornaku (*Aristolochia* L.) (Akten 1, k. 33), planowano ująć z obydwu stron w pergolę. Odcinek północny miał mieć około 54 metrów długości, a południowy – 70 metrów. Pergola w przeciwieństwie do Otwartej Hali miała mieć murowane i tynkowane słupy, na których

zaprojektowano drewniane legary i poprzeczne żerdzie. Obydwa odcinki pergoli zaciaśniały aleję parkową biegnącą wzdłuż rzeki w kierunku południowego wyjścia z parku (na dzisiejszą ulicę Parkową). Całą długość pergoli miał także porastać kokornak (*Aristolochia* L.). W jej południowym krańcu Hampel zaprojektował altanę będącą punktem widokowym nie tylko na krajobrazowe wnętrze południowej części parku, ale także na pawilon Ulriken-Quelle. Wrażenie naturalności podkreślał także zaprojektowany przez Hampela sposób grupowania roślin. Projektował on tutaj nie tylko zwarte masywy, a więc obszary mające w pełni ukształtowany podszyt i najwyższe piętro pionowej struktury, ale także grupy drzew pozbawionych podszytu i samodzielne grupy krzewów. W granicach krajobrazowego wnętrza parkowego Hampel projektował także półsolitery, wyróżniające się gatunkami i odmianami drzew na tle pozostałej szaty roślinnej.

W zakresie konstrukcyjnych elementów kompozycji przestrzennej projektowanego przez Hampela parku warto zwrócić uwagę na jeszcze dwa aspekty. Pierwszy z nich to gradacja rozległości wewnątrz parkowych usytuowanych w linii przebiegu głównej osi kompozycji przestrzennej. Od Teatru Zdrojowego ich rozległość w kierunku południowym stopniowo się rozrasta, by wreszcie przestronne wnętrza krajobrazowej części parku mogło scalić się z rozległym wnętrzem krajobrazowym dolin rzecznych. Drugi aspekt obejmuje obecność zjawiska anamorfozy kompozycyjno-widokowej, rozwijanego szczególnie intensywnie w baroku. Polega ono na usytuowaniu w jednej linii horyzontalnych elementów, takich jak trawniki, baseny wodne, partery ogrodowe lub kwietniki, zgodnie z gradacją wielkości danych elementów. Wówczas obserwator ulega iluzji, że widoczny w oddali punkt lub krajobraz jest położony bliżej niż w rzeczywistości. W przypadku dusznickiego parku zabieg ten jest widoczny na odcinku pomiędzy południowym ryzalitem Teatru Zdrojowego a drugim placem źródlanym. Hampel igrał przez to ze zmysłami przestrzeni parkowych gości – najpierw tworzył przed nimi iluzję kameralnego parku spacerowego, by następnie w południowej części doświadczyli rozległości krajobrazu.

Z Muskau do Dusznik-Zdroju – plan i zamówienia roślin do parku

Projekt Hampela z 1886 roku odzwierciedlał pełnię stylu mieszanego (inaczej pruskiego) nie tylko w ogólnej dyspozycji przestrzennej, ale także doborze materiału roślinnego. Pierwsze zapytania o dostępność krzewów i drzew zostały zatwierdzone przez Paula Denglera w grudniu 1886 roku i skierowane do W. Streubela z Hassitz (Akten 1, k. 136–137), to jest Jurandowa w Kłodzku. Streubel był zawodowym ogrodnikiem i właścicielem znaczącej w regionie szkółki drzew i krzewów ozdobnych (w tym roślin egzotycznych) (Lucas 1888, s. 349) oraz członkiem sekcji ogrodniczej Śląskiego Towarzystwa Kultury Patriotycznej (Keil 1886, s. 45). Wspierał także Klub Górski Hrabstwa Kłodzkiego w zakresie wiedzy o roślinach alpejskich. Członkowie górskiego klubu nazywali Streubela celebrytą (Scholz 1884, s. 83). Skierowane do niego 6 grudnia zapytanie obejmowało łącznie 963 sztuki krzewów i drzew ozdobnych. Drugie zapytanie o egzemplarze dużych rozmiarów, w tym na drzewa soliterowe, skierowano do słynnej szkółki w Muskau (Akten 1, k. 137–138). To zapytanie obejmowało 502 sztuki roślin. Obydwa zapytania do Kłodzka i Muskau kierował H. Artt, będący prawdopodobnie głównym ogrodnikiem. Nie potwierdzono, czy zamówienia zostały zrealizowane u któregośkolwiek ze zidentyfikowanych dostawców. Prasa donosiła w 1887 roku, że na terenie parku Zdrojowego rozpoczęto sadzenie tysięcy krzewów i drzew według projektu Hampela (Bulle 1887, s. 336). W projekcie obok powszechnych gatunków drzew, takich jak klon zwyczajny (*Acer platanoides*), klon górski (*Acer pseudoplatanus*), lipa szerokolistna (*Tilia platyphyllos*) czy grab zwyczajny (*Carpinus betulus*), znajdowały się także ciekawsze – dąb burgundzki (*Quercus cerris*), dąb szkarłatny (*Quercus coccinea*), dąb dachówkowaty (*Quercus imbricaria*), kasztanowiec czerwony (*Aesculus xcarnea*) czy lipa amerykańska (*Tilia americana*). Jednym z ciekawszych rozwiązań projektowych było także wykorzystanie drzew gatunków wyróżniających, na przykład dąb czerwony (*Quercus rubra*), do zaakcentowania jednego z czterech punktów widokowych projektowanych przy obwodnicowej alei w południowej części parku. Powszechnie znane gatunki drzew służyły Hampelowi jako materiał do tworzenia szkieletu kompozycyjnego założenia oraz do obsadzania parkowych alei.

Hampel projektował rozmieszczenie rzadszych gatunków jako akcenty w południowej części parku lub składowe złożonych struktur roślinnych (szpalery, zwane zielonymi pergolami) w części geometrycznej założenia. Tam także, a szczególnie w rejonie osi poprzecznej łączącej ze sobą muszlę koncertową z palmiarnią oraz wzdłuż hali spacerowej i domu zdrojowego, były projektowane liczne egzemplarze roślin zimozielonych. Sadzone pojedynczo lub w geometrycznych grupach żywotniki (*Thuja*) i cyprysiki (*Chamaecyparis*) dopełniały stylowy charakter centralnej części parku, a także korespondowały z rysunkiem elewacji budynków³. Pośród gatunków krzewów uwzględnionych w projekcie dominowały powszechne gatunki, takie jak śnieguliczka biała (*Symphoricarpos albus*), jaśminowiec wonny (*Philadelphus coronarius*), ligustr zwyczajny (*Ligustrum vulgare*). Służyły one Hampelowi do kształtowania zwartych zakrzewień w peryferyjnych częściach założenia a także do lepszej ekspozycji mniej pospolitych gatunków jak chociażby kielichowiec wonny (*Calicanthus floridus* L.).

Il. 10. Odręczny szkic przedstawiający sposób kształtowania zielonych pergoli we wschodniej części południowego placu źródłanego parku Zdrojowego w Dusznikach-Zdroju autorstwa Carla Hampela.

Źródło: Akten 1, k. 15

Znaczna liczba projektowanych dekoracyjnych kwietników i rabat obsadzanych roślinami jedno- i dwuletnimi była powiązana z miejskim zapleczem. O stałą dostawę niezbędnego asortymentu troszczyło się rozległe i nowoczesne miejskie ogrodnictwo położone w granicach

³ Warto w tym miejscu podkreślić, iż w przypadku aranżacji geometrycznych okresu XIX i początku XX w. rośliny zimozielone jak np. żywotniki (*Thuja*), świerki kłujące (*Picea pungens*) sadzone były najczęściej jako tymczasowe. Ich tymczasowość determinowały względy estetyczne projektowanej przestrzeni w tym odpowiednie, wzajemne proporcje wszystkich komponentów danego założenia.

starego ogrodu zdrojowego przy dzisiejszej ulicy Zielonej (Przybylak 2024, s. 37) (u podnóża Gajowej). W opisie projektu Hampel precyzyjnie określił wszelkie nakłady ilościowe niezbędne do realizacji i sezonowej zmienności nasadzeń. Rośliny egzotyczne uprawiane w pojemnikach i eksponowane latem w przestrzeni parku były przechowywane w cieplarniach wspomnianego ogrodnictwa, a także we wnętrzu palmiarni z 1877 roku (Przybylak 2024, s. 37).

Podczas wizyty przedprojektowej Hampel przeprowadził inwentaryzację istniejącej na terenie parku szaty roślinnej i podzielił ją na trzy kategorie:

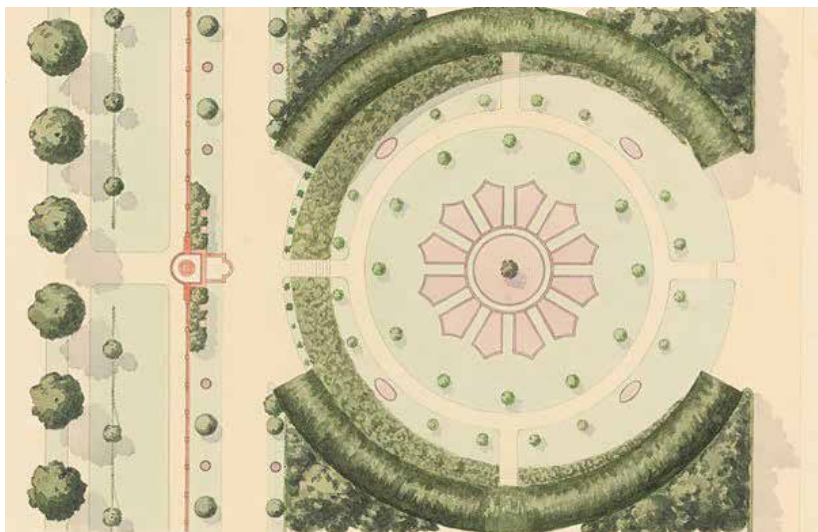
1. drzewa do przesadzenia w inne miejsce na terenie parku,
2. drzewa do pozostawienia w ich pierwotnej lokalizacji,
3. drzewa do usunięcia.

W tym ostatnim przypadku wskazał, by drzewa sadzone przez lata w nieładzie – i tym samym niewpisujące się w kształt projektu – pozostawić do ich naturalnego obumarcia. W dalszej kolejności takie drzewa miałyby być zastąpione docelowymi egzemplarzami (Akten 1, k. 9), określonymi w projekcie gatunku i odmiany. Ta jakże rozważna decyzja była z jednej strony podyktowana uznaniem Hampela do drzew „jako ozdoby” (Akten 1, k. 9), a z drugiej mogła wynikać z życzenia zamawiającego. Należy bowiem pamiętać, że park Zdrojowy jako jeden z głównych punktów programowych działalności, a tym samym świadczącym o dochodowości uzdrowiska, nie mógł zostać wyłączony z użytkowania na długi czas.

Lenné i Meyer w dusznickim parku Zdrojowym?

Carl Hampel do projektu dusznickiego parku Zdrojowego przemycił wiele z warsztatu swoich mistrzów. Wrażliwość na architekturę i krajobraz młodego adepta ogrodnictwa, stawiającego swoje pierwsze kroki na terenie rozległego kompleksu Sanssouci w Poczdamie, była kształtowana przez aranżacje Charlottenhof, Sizilianischer Garten oraz Marly-Garten. Projekcję szczegółowych rozwiązań ze wszystkich tych trzech miejsc można odszukać w jego projekcie z 1886 roku. Wielki Kwietnik projektowany dla dusznickiego parku to nic innego jak transpozycja rozwiązania z ogrodu Sizilianischer-Garten. Kameralne wnętrze tamtejszego ogrodu

z lat 50. XIX wieku wypełniał rozległy kwietnik dywanowy na planie koła o średnicy około 9 metrów (Hannemann i in. 2004, s. 94).

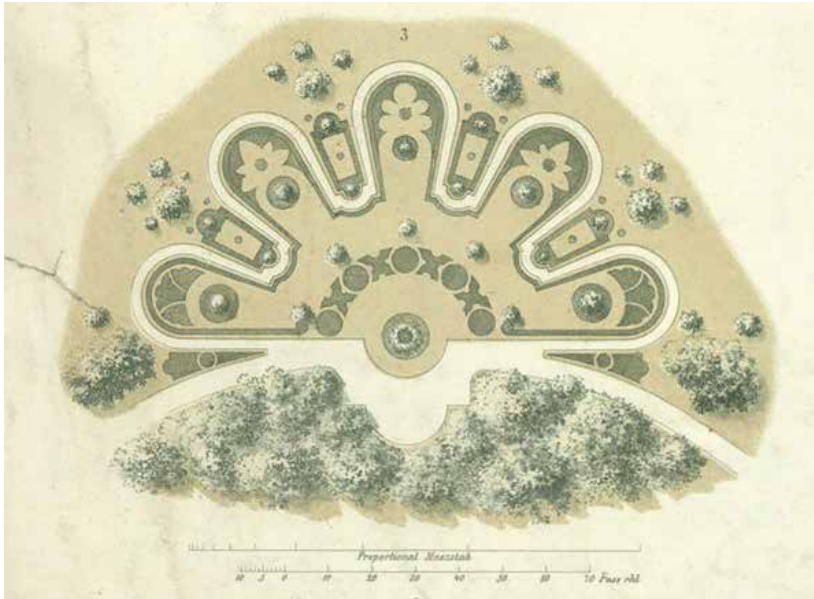

Il. 11. Fragment planu pomiarowego prawdopodobnie z 1901 roku dla Siziliani-scher-Garten w Sanssouci autorstwa Erwina Alberta Bartha.

Źródło: Architekturmuseum der TU Berlin, nr inw. 40411

Wachlarzowy kwietnik dywanowy projektowany przez Hampela w południowej części parku wraz z rzeźbą to zapożyczenie z ogrodu Marly-Garten autorstwa Lennégo. Jednym z najbardziej charakterystycznych elementów tego ogrodu, usytuowanego w południowo-wschodniej części rezydencji Sanssouci, jest wachlarzowy kwietnik dywanowy z marmurową figurą bogini Flory. Lenné zaprojektował tę aranżację na łagodnym zboczu sztucznego pagórka widokowego. Była ona wzorem dla uczniów Królewskiej Akademii Ogrodniczej oraz amatorów ogrodnictwa w zakresie kształtowania elementów kierujących wzrok, a także inspiracją dla zastosowania w projektowaniu zasady siły ciężenia (Meyer 1860, s. 108), polegającej na włączaniu planu np. dekoracyjnych kwietników w obrys układu drogowego lub placów. Sam kwietnik z Marly-Garten został zamieszczony przez Meyera na jednej z barwnych tablic (Meyer 1860, tabl. XV) załączonych do przywołanego wydawnictwa, z którego uczył się Hampel w latach szkolnych. Dane rozwiązanie projektowe było

mu na tyle bliskie, że zastosował je także w swoim zwycięskim projekcie dla skweru Kaiser-Wihelm-Platz w Riesie.

Il. 12. Litografia z 1860 roku przedstawiająca kwietnik wachlarzowy projektu Petera Josepha Lenné z Marly-Garten na terenie rezydencji Sanssouci w Poczdamie (Autor: Leopold Kraatz).

Źródło: Meyer 1860, tabl. XV

W koncepcji dla dusznickiego parku Zdrojowego znalazło się także miejsce dla projekcji form architektonicznych, z którymi Hampel miał do czynienia, kiedy pracował w Charlottenhof. Rzecz dotyczy tamtejszej pergoli, która w prostokątnym ustawieniu do korpusu willi wiodła po szczycie ziemnego nasypu w kierunku ogrodu różanego. Pergola odgrywała w tym konkretnym przypadku rolę przede wszystkim punktu widokowego do podziwiania panoramicznego widoku na krajobrazową część założenia. Wielka Pergola w Dusznikach-Zdroju obok miłej przechadzki w cieniu roślin przy akompaniamencie szmeru rzeki miała oferować także sekwencję atrakcyjnych widoków w głąb wnętrza krajobrazowego południowej części parku.

Pomimo tak licznych nawiązań do warsztatu innych twórców Hampel wypracował swój powszechnie rozpoznawalny styl, którego elementy

utrwalił także w przestrzeni dusznickiego parku zdrojowego. To ten projekt rozpowszechniony w druku i uznany za wzorcowy (Dengler, 1903, s. 195) przyczynił się bezpośrednio do sławy swojego twórcy.

Bibliografia

- André E., 1868. *Le Jardin Prussien a l'Exposition Universelle w: Revue Horti-
cole*, Vol. 54: *Journal d'Horticulture Pratique, Libraire d'Agricole de la
Maison Rustique*, Paris.
- Bertram M., 1891. *Gärtnerisches Planzeichnen. Leitfaden für den Unterricht
an höheren Gärtnerlehranstalten und Gartenbauschulen und zum
Selbstunterricht für Landschaftsgärtner*, Berlin: Verlag von Paul Parey.
- Brüning A., 1924. *Carl Hampel. Ein Gedenkblatt zu seinem 75. Geburtstage
w: Die Gartenwelt. Illustrierte Wochenschrift für den Gesamten Garten-
bau*, XXVIII Jhrg., Berlin: Verlagsbuchhandlung Paul Parey.
- Bulle O., 1887. *Juserate w: Die Gegenwart: Wochenschrift für Literatur, Kunst,
Leben*, Bd. 31, Berlin: Verlag von Georg Stilke.
- Dengler P., 1891. *Der zwanzigste schlesische Bädertag und seine Verhandlungen
nebst dem medizinischen, dem statistischen Verwaltungs und dem
Witterungs-Berichte für die Saison 1891*, Reinerz: Verlag des schlessi-
schen Bädertages.
- Dengler P., 1903. *Geschichte des Bades Reinerz*, Reinerz: Verlag von Richard
Pohl.
- Dörfler I., 1909. *Botaniker-Adressbuch Sammlung von Namen und Adressen
der lebenden Botaniker aller Länder, der botanischen Garten und der
Botanik pflegenden Institute, Gesellschaften und periodischen Publika-
tionen*, Wien: Gesellschaften und periodischen Publikationen, Ignaz
Dörfler Selbstverlag.
- Echtermeyer T., 1899. *Die königl. Gärtner-Lehranstalt am Wildpark bei
Potsdam, 1824–1899. Festschrift zur Erinnerung an das fünfundsie-
benzigjährige Bestehen Verlagsbuchhandlung von Paul Parey*, Berlin:
Verlagsbuchhandlung von Paul Parey.
- Fischer H., 1913. *Personalien w: Gartenflora. Zeitschrift für Flora und Blu-
menkunde. Begründet von Eduard Riegel*, 62. Jhrg., Berlin: Kommissi-
ons-Verlag von Rudolf Mosse.

- Goeze E., 1889. *Personal-Notizen w: Hamburger, Blumen- und Gartenzeitung Eine Zeitschrift für Garten- und Blumenfreunde, für Kunst- und Handlungsgärtner*, 45 Jhrg., Hamburg: Verlag von Robert Kittler.
- Gröning G., Wolschke-Bulmahn J., 1997. *Grüne Biographien. Biographisches Handbuch zur Landschaftsarchitektur des 20. Jahrhunderts in Deutschland*, Berlin: Patzer Verlag.
- Hallbaum F., 1931. *Verschiedenes w: Gartenkunst. Monatsschrift für Gartenkultur und verwandte Gebiete*, 44 Jhrg., Leipzig: Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst E.V., s. 286–288.
- Hallmann H.W., Forner J-U., 2005. *Historische Bauforschung und Materialverwendung im Garten- und Landschaftsbau: Wegebau und Wasseranlagen*, Norderstedt: Wegebau und Wasseranlagen, BoD.
- Hampel C., 1889a. *Die Kuranlagen des Bades Reinerz w: Rheinisches Jahrbuch für Gartenkunde und Botanik*, VI Jhrg., Braunschweig: Verlag von Gebrüder Haering, s. 2–9.
- Hampel C., 1889b. *Erläuterungen zu der Skizze, betreffend die Verschönerung des Kaiser Wilhelm-Platzes zu Riesa durch parkähnliche Anlagen w: Der praktische Ratgeber im Obst- und Gartenbau. Illustrierte Wochenschrift für Gärtner, Gartenliebhaber und Landwirte*, Jhrg. 1889, Frankfurt a. d. Oder: Verlag von Trowitsch.
- Hampel C., 1894. *Hundert kleine Gärten. Plan, Beschreibung u. Bepflanzg. entworfen u. bearb. f. Gärtner, Baumeister u. Villenbesitzer*, Berlin: Verlag von Paul Parey.
- Hampel C., 1902a. *Die Deutsche Gartenkunst, Ihre Entstehung und Einrichtung mit Besonderer Berücksichtigung der Ausführungsarbeiten und Einer Geschichte der Gärten bei den Verschiedenen Völkern*, Leipzig: Verlag von Hugo Voigt.
- Hampel C., 1902b. *125 Kleine Garten Plan, Beschreibung u. Bepflanzg. entworfen u. bearb. f. Gärtner, Baumeister u. Villenbesitzer*, Berlin: Verlag von Paul Parey.
- Hannemann S., Wäcker, 2004. *Die Wiederherstellung des Sizilianischen und Nordischen Gartens im Park Sanssouci w: Jahrbuch Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg*, Bd. 6, Potsdam: Stiftung Preußische Schlösser und Gärten, s. 85–115.
- Heicke C., 1920. *Karl Hampel w: Die Gartenkunst. Zeitschrift für Gartenkunst und verwandte Gebiete*, Bd. 33, Frankfurt a. Main: Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst e. V.

- Heicke C., 1924. *Gartenbaudirektor Carl Hampel zum 9. Dezember 1924 w: Die Gartenkunst. Monatsschrift für Gartenkultur und verwandte Gebiete*, Bd. 37, Frankfurt a. Main: Verlag Gartenkunst.
- Hesdörffer M., 1907. *Personal Nachrichten w: Die Gartenwelt. Illustrierte Wochenschrift für den gesamten Gartenbau*, XI Jhrg., Berlin: Verlag von Paul Parey.
- Keil T., 1896. *Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für Vaterländische Kultur*, Bd. 73, Breslau: G.P. Aderholz.
- Koch K., 1868. *Gruppe IX. (83. bis 88. Klasse) Berichte über die Allgemeine Ausstellung zu Paris im Jahre 1867*, Berlin: Königliche Stadtdruckerei.
- Kuśmierski J., Przybylak Ł., 2024. *Wstęp w: Książę Hermann von Pückler-Muskau*, Ścinawka Górna: Fundacja Odbudowy Dworu Sarny.
- Lucas E., 1888. *Litteratur w: Pomologische Monatshefte. Zeitschrift für Förderung und Hebung der Obstkunde, Obstkultur und Obstbenutzung*, XIV Jhrg., Stuttgart: Verlag von Eugen Ulmer.
- Łukasik B., 2009. *Działalność projektowa architekta krajobrazu Petera Josepha Lennego na ziemiach polskich w XIX wieku*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznańskiego.
- Meyer G., 1860. *Lehrbuch der schönen Gartenkunst: mit besonderer Rücksicht auf die praktische Ausführung von Gärten und Parkanlagen*, Berlin: Riegel's Verlagsbuchhandlung.
- Möller L., 1897. *Personalnachrichten w: Möller's Deutsche Garten-Zeitung*, 12 Jhrg., Erfurt: Verlag von Ludwig Möller.
- Ohff H., 1989. *Peter Joseph Lenné*, Berlin: Stapp Verlag.
- Ort H., 1898. *Wilhelm Hampel w: Gartenflora. Zeitschrift für Flora und Blumenkunde. Begründet von Eduard Riegel*, 47 Jhrg., Berlin: Kommissions-Verlag von Rudolf Mosse.
- Przybylak Ł., 2024. *Projekt rewaloryzacji zabytkowego parku zdrojowego w Dusznikach-Zdroju. 01. część studialno-koncepcyjna / analiza historyczna + wnioski i wytyczne konserwatorskie*, mps w zbiorach Urzędu Miasta Duszniki-Zdrój.
- Rohde M., 2024. *Eduard Petzold o dokonaniach księcia Hermanna von Pückler-Muskau i jego znaczeniu dla niemieckiej sztuki ogrodowej w: Książę Hermann von Pückler-Muskau*, Ścinawka Górna: Fundacja Odbudowy Dworu Sarny, s. 99–111.

- Scholz E., 1883/1884. *Die Gebirgsverein der Grafschaft Glatz w: Vierteljahrschrift für geschichte und heimatskunde der grafschaft Glatz*, III Jhrg., Habelschwerdt.
- Wimmer C.A., 2011. *Die Fiktion des Deutsches Nationalgartens im 19. Jahrhundert w: Gartenkultur und nationale Identität. Strategien nationaler und regionaler Identitätsstiftung in der deutschen Gartenkultur*, Worms: Wernersche Verlag, s. 35–51.
- Wittmack L., 1893. *Personal-Nachrichten w: Gartenflora. Blätter für Garten- und Blumenkunde*, Bd. 42, Berlin: Verlag von Paul Parey.
- Zentzytzki C., 1899, *Personalnachrichten w: Wiener illustrierte Garten-Zeitung*, Bd. 25, Wien.

Materiały archiwalne

- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akten betr. die Neuanlegung des Kurgartens, sygn. 84/830/o/1.18/2168 [Akten 1].
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akten betr. Spring-Brunnen im Bade, sygn. 84/830/o/1.18/2045 [Akten 2].